

Т. Ківалова,

доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

Класифікація зобов'язань відшкодування шкоди є важливою, оскільки, дозволяє вирішувати широке коло завдань: від скорочення опису сукупності явищ, які вивчаються, до з'ясування взаємозв'язків між ними.

У зв'язку з тим, що в літературі поряд із терміном «класифікація» використовуються і подібні терміни «типологія», «систематизація», «групування» тощо, тому до початку її проведення доцільно визначитися стосовно змісту цього поняття. На нашу думку, у цьому питанні можна приєднатися до аргументованої позиції В. Ф. Попондопуло, який вважає, що класифікація може бути не пов'язаною зі змістом об'єктів, що групуються, а мати підставою формальні ознаки. Разом із тим класифікація може бути явищем і більш широкооб'ємним, таким, що охоплює як змістовне групування (типологію), так і наступне групування, пов'язане із врахуванням формальних ознак. Таким чином, групування, яке ґрунтується на формальних критеріях, незалежно від відповідного змістовного значення множини об'єктів, називається класифікацією [1].

Керуючись викладеними міркуваннями, у межах кожного типу зобов'язань слід розрізняти види зобов'язань як основну ланку в системі зобов'язань. У свою чергу, в межах видів зобов'язань можуть бути виділеними підвиди (різновиди) зобов'язань, які мають деякі внутрішньовидові особливості. У межах права, що регулює даний тип зобов'язань, слід виділяти також систему загальних положень про зобов'язання даного типу, яка є управліною стосовно права, що закріплює однотипні види зобов'язань, як системи, стосовно котрої здійснюється управління. У системі цих загальних

положень також має бути відображеним усе те загальне, що властиве правовому регулюванню усіх видів зобов'язань зазначеного типу [1, 124]. Зазначене стосується зобов'язань відшкодування шкоди у широкому значенні, як типу зобов'язань, і зобов'язань відшкодування шкоди, передбачених главою 82 ЦК України, як виду. У свою чергу, останні можуть розглядатися як тип, якщо як визначальний критерій обирається не «відшкодування», а «завдання» шкоди. Таке суміщення двох згаданих типів зобов'язань здається доцільним як особливий (тимчасовий) методологічний прийом у зв'язку з тими трансформаціями концепції зобов'язань відшкодування шкоди, які відбулися і продовжуються у цивільному законодавстві України протягом останнього часу.

При цьому, враховуючи ту обставину, що предметом дослідження у вітчизняній та радянській цивілістиці в цій галузі були, головним чином, деліктні зобов'язання, почати розгляд відповідних питань здається доцільним з огляду класифікацій останніх, які пропонувалися в літературі.

Отже, оскільки підстави виникнення зазначених зобов'язань та їх зміст залежать від обставин завдання шкоди, особи заподіювача шкоди, особливостей завдання шкоди, об'єкта, якому завдано шкоди, тощо, істотне практичне значення має встановлення їх видових особливостей та особливостей їх різновидів.

У юридичній літературі пропонувалися різні класифікації зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, які проводилися на підґрунті різних критеріїв. Так, свого часу набула поширення класифікація зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, залежно

від об'єкта, якому завдано шкоди. Відповідно до цього критерію розрізняли зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди особистого характеру (шкода, завдана життю і здоров'ю фізичної особи), і зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи [2, 11–12]. Проте наведена класифікація вже застаріла концептуально, оскільки згідно з сучасною концепцією вітчизняного права цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини. Отже, розрізнення лише таких об'єктів, як життя і здоров'я фізичної особи та майно фізичної або юридичної особи, що могло вважатися виправданим раніше, тепер є недостатнім. Більше того, при такій класифікації зобов'язань виникає питання, куди мають бути віднесені правовідносини відшкодування шкоди, завданої іншим благам особистого характеру (крім життя і здоров'я) фізичної особи; шкоди, завданої немайновим правам юридичної особи тощо.

Інша класифікація зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, мала своїм критерієм врахування особливостей суб'єктів, які завдали шкоду. Із врахуванням зазначеного критерію пропонувалося розрізняти: 1) зобов'язання із заподіяння шкоди, завданої неправомірними діями суб'єктів цивільного права; 2) зобов'язання із заподіяння шкоди, завданої неправомірними діями державних органів та їхніх посадових осіб у сфері адміністративного управління, а також незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду [3, 32–34]. Однак така класифікація є неповною, оскільки не враховує всі різновиди суб'єктів цивільних відносин, які можуть виступати в ролі особи, що завдала шкоду, та боржника у зобов'язаннях, які тут розглядаються.

Д. В. Боброва пропонувала більш детальний поділ зазначених зобов'язань на види. Із врахуванням особливостей суб'єктів, які завдали шкоду, вона виокремлювала такі види зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди

(називаючи їх «відповідальністю за заподіяну шкоду»): 1) відповідальність організації за шкоду, заподіяну з вини її службових осіб; 2) відповідальність за шкоду, заподіяну діями державних громадських організацій, а також їх службових осіб; 3) відповідальність за шкоду, заподіяну правоохоронними органами; 4) відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки; 5) відповідальність за шкоду, заподіяну неповнолітніми, недієздатними і громадянами, нездатними розуміти значення своїх дій; 6) відповідальність за шкоду, спільно заподіяну кількома особами; 7) зобов'язання відшкодування шкоди потерпілим, які є специфічними суб'єктами (неповнолітнім, громадянам, які не підлягають соціальному страхуванню, тощо) [4, 505–560].

Такий підхід має свої переваги, однак є вразливий місця. Зокрема, не кожен із запропонованих у цій класифікації видів зобов'язань безумовно може бути визнаний «відповідальністю» у точному значенні цього поняття. Наприклад, викликає заперечення кваліфікація як «відповідальності» обов'язку держави відшкодувати шкоду у випадках, встановлених ст. ст. 1170, 1173–1177 ЦК України, або обов'язку відшкодувати шкоду, який покладається на АРК або органи місцевого самоврядування у випадках, передбачених ст. ст. 1173–1175 ЦК України. Крім того, у запропонованій класифікації немає єдиного критерію або системи критеріїв, які б дозволили визначити достатньо повно і чітко загальну структуру зобов'язань.

Очевидно, більш логічною виглядала б класифікація, де враховуються як критерії, що об'єднують, так і критерії, що диференціюють певні типи правовідносин. Зокрема, мали б братися до уваги особливості підстав виникнення зобов'язань, специфічні властивості їхніх елементів в окремих різновидах зобов'язань тощо.

Із врахуванням цих обставин, прагнучи досягти зазначеної мети і дати більш повну уяву про зобов'язання відшкодування завданої шкоди, деякі вітчизняні та зарубіжні правознавці пропонували

більш складну і розгалужену систему класифікації зобов'язань завдання шкоди. Зокрема, помітного поширення на цьому підґрунті набув «двоступінчатий» поділ, при якому первісним пропонується вважати розрізнення двох груп зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди: 1) загальний або ж генеральний делікт; 2) спеціальні делікти.

Загальний, або ж генеральний делікт визначає загальні засади відповідальності за завдання позадогвірної шкоди, до яких, зокрема, належать такі вимоги: 1) шкода, завдана особі або майну, має бути відшкодована у повному обсязі особою, яка цю шкоду заподіяла; 2) сам факт завдання шкоди особі або майну незалежно від того, у сфері яких відносин її було заподіяно, визнається протиправним, якщо особа, котра завдала шкоду, не доведе, що діяла вона правомірно; 3) склад цивільного правопорушення, який слугує підставою деліктного зобов'язання, закріплений у загальній нормі про деліктні зобов'язання. Він містить у собі такі елементи, як шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок, вина заподіювача шкоди. На думку прихильників позиції, яка тут наводиться, загальним поняттям делікту і зобов'язання, що виникає на його підставі, охоплюються різні конкретні види правопорушень. Вони мають відмінні риси, що дає підставу для розрізнення також деліктів спеціальних.

На відміну від загального делікту, у спеціальних деліктах знаходять відображення особливості окремих складів правопорушень. Сфера застосування спеціальних деліктів чітко визначена, вони застосовуються лише у випадках, прямо вказаних у законі. Таким чином, вимоги загальної норми про відшкодування шкоди специфічно інтерпретуються у спеціальних деліктах. Якщо спеціальний делікт відсутній, завжди застосовується загальна норма.

Підтримуючи поділ зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, на загальні та спеціальні делікти, О. С. Йоффе та його послідовники у цій галузі розрізняли такі спеціальні види зазначених зобов'язань (відпові-

дальності за заподіяння шкоди): 1) відповідальність за діяльність, пов'язану з підвищеною небезпекою для оточуючих; 2) відповідальність за шкоду, завдану актами органів влади, в яких виражається їхня управлінська функція; 3) відповідальність за шкоду, завдану недієздатними, частково дієздатними і тими, хто не міг розуміти значення своїх дій, тощо [5, 803–819; 6, 23–27].

В. Т. Смирнов та О. А. Собчак називали трохи інші, але загалом такі самі по суті, спеціальні види деліктних зобов'язань: 1) завдання шкоди незаконними діями державних та громадських організацій, а також посадових осіб (актами влади); 2) завдання шкоди діяльністю джерела підвищеної небезпеки; 3) завдання шкоди службовою особою у зв'язку з виконанням нею її трудових (службових) обов'язків; 4) завдання шкоди неповнолітніми особами і особами, які визнані недієздатними [7, 31].

Переосмислюючи результати згаданих та інших досліджень [8] у цій галузі, у контексті аналізу концепції відповідних зобов'язань за ЦК України, деякі вітчизняні автори звертали увагу на те, що практично у всіх класифікаціях більшою чи меншою мірою приймався до уваги такий критерій, як специфіка суб'єкта, діями чи бездіяльністю якого заподіяно шкоду. На розвиток такої позиції була запропонована класифікація зазначених зобов'язань, згідно з якою основою первісної ланки поділу має бути врахування самого характеру завдання шкоди (правопорушення), наявність ознак та обставин, за яких було завдано шкоди і які відповідно до закону мають бути враховані при відшкодуванні шкоди. Залежно від характеру і значення завдання шкоди, пропонувалося спочатку розрізняти: 1) загальні (генеральні) делікти, 2) спеціальні делікти.

Далі за різними підставами проводився досить детальний поділ спеціальних деліктів на окремі види. Так, залежно від суб'єкта, що заподіяв шкоду, розрізняються: 1) делікти із загальним суб'єктом; 2) делікти зі спеціальним суб'єктом (зайняття певної посади, виконання якихось спеціальних функцій

тощо). Залежно від суб'єкта відшкодування: 1) деліктні зобов'язання, в яких боржником є той, хто заподіяв шкоду, 2) деліктні зобов'язання, в яких боржником є інша особа, на яку вказує припис закону (ст. ст. 1172, 1178 ЦК України та ін.). Залежно від об'єкта, котрому завдано шкоди: 1) зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди здоров'ю (§2 глави 82 ЦК України), 2) зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди майну (ч. 1 ст. 1166, ст. 1191 ЦК України), 3) зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди іншим немайновим благам, внаслідок чого у потерпілого виникає право на відшкодування моральної шкоди (ст. 1167 ЦК України) [9–11].

Разом із тим і наведені вище оновлені із врахуванням положень нового вітчизняного цивільного законодавства позиції усе ж таки не повною мірою відповідають концепції ЦК України з цього питання. Так, якщо у раніше чинному цивільному законодавстві йшлося про «відповідальність» за завдання шкоди (ст. ст. 440–443, 445–452, 456, 457, 461 ЦК УРСР 1963 р.), то у ЦК України термін «відповідальність» використовується лише у ст. 1166, 1167, 1194, а в решті норм глави 82 ЦК України йдеться про «відшкодування шкоди» [12].

Звідси впливає той важливий висновок, що норми глави 82 ЦК України, так само як і правовідносини, що виникають на підставі норм глави 82 ЦК України, не можуть класифікуватися, як раніше, лише залежно від видів «правопорушення», тобто поділятися залежно від особливостей останнього на «види відповідальності», на генеральний і спеціальний делікти тощо. Відповідні зобов'язання охоплюють випадки відшкодування і тієї шкоди, яка виникла в результаті правопорушення, і тієї, яка завдана правомірними діями. При цьому визначальним фактором є не характер і вид правопорушення, а сам факт виникнення шкоди у потерпілого, який слугує підставою виникнення у нього права на відшкодування цієї шкоди.

Слід зазначити, що, враховуючи тенденції змін, які відбуваються у ві-

тчизняному цивільному законодавстві, деякі науковці пропонували поділяти зобов'язання завдання шкоди на ті, що виникають внаслідок завдання шкоди протиправними діями, і ті, що виникають внаслідок завдання шкоди правомірними діями [13, 278]. Проте при такому підході, незважаючи на його позитивні якості, не враховується та обставина, що шкода може бути результатом не лише дій суб'єктів права, але й виникати внаслідок подій, впливу складних юридичних фактів тощо. Крім того, тут не враховується й та обставина, що у вітчизняному цивільному законодавстві йдеться не про «зобов'язання завдання шкоди», а про «зобов'язання відшкодування шкоди» (виділено мною. — Т. К.), що також вимагає певного зміщення акцентів у відповідних дослідженнях.

Із врахуванням зроблених уточнень виправданим здається підхід, при якому первісним (основним) поділом зобов'язань відшкодування шкоди має бути розділення їх на: 1) зобов'язання відшкодування шкоди, завданої учаснику цивільних відносин не протиправним поведінням іншої особи. Натомість, шкода може бути результатом події, правомірної поведінки того, хто завдав шкоду, або самого потерпілого. Правовідносини, що виникають при цьому, є відносинами цивільно-правового захисту; 2) зобов'язання відшкодування шкоди, завданої учаснику цивільних відносин внаслідок правопорушення (протиправної поведінки або ж делікту в точному значенні цього терміно-поняття). За своєю сутністю правовідносини, які виникають внаслідок делікту, є цивільно-правовою недоговірною відповідальністю.

Потім, уже з врахуванням такого поділу, може відбуватися подальша диференціація зобов'язань відшкодування шкоди залежно від обрання того чи іншого критерію. Так, з урахуванням чинника виникнення шкоди зобов'язання відшкодування шкоди, завданої не протиправним поведінням, можуть бути підрозділені на: 1) ті, що виникли внаслідок подій (не-

переборна сила); 2) ті, що виникли внаслідок правомірних дій самого потерпілого (рятування здоров'я, життя або майна іншої особи тощо); 3) ті, що виникли внаслідок правомірної поведінки (дії або бездіяльності) інших осіб (внаслідок необхідної оборони, крайньої необхідності тощо).

У свою чергу, зобов'язання відшкодування шкоди, завданої неправомірною поведінкою, можуть поділятися на відповідальність за загальний делікт (генеральний делікт полягає у протиправному завданні шкоди як такої) і відповідальність за спеціальні делікти, тобто за протиправне завдання шкоди, наслідки якої окремо регулюються нормами законодавства.

Загальні підстави відповідальності за завдану майнову або моральну шкоду (генеральний делікт) визначені у ст. ст. 1166 та 1167 ЦК України. Зі змісту згаданих норм випливає, що такими підставами (за загальним правилом, винятки з якого встановлюються у законі) є: 1) наявність шкоди; 2) протиправність поведінки особи, яка завдала шкоду; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і шкодою, яка виникла; 4) вина особи, яка завдала шкоду.

Відповідальність за спеціальні делікти також диференціюється за різними критеріями, якими, на нашу думку, зокрема, можуть бути: 1) суб'єкт, що завдав шкоду; 2) об'єкт, котрому завдано шкоди; 3) особливості поведінки, діяльності або об'єктів, якими завдано шкоду; 4) суб'єкт, що відшкодовує шкоду.

З врахуванням названих критеріїв наступна класифікація відповідальності за спеціальні делікти (тобто класифікація зобов'язань відшкодування протиправно завданої шкоди) може виглядати, як видається, таким чином:

1. Залежно від суб'єкта, що завдав шкоду:

1.1. Відшкодування шкоди, завданої деліктоздатною фізичною або юридичною особою (ст. ст. 1166–1169, 1171 ЦК України);

1.2. Відшкодування шкоди, завданої неделіктоздатною фізичною особою

(ст. ст. 1178, 1181, 1184, 1186 ЦК України);

1.3. Відшкодування шкоди, завданої фізичною особою з обмеженою деліктоздатністю (ст. ст. 1179, 1180, 1182, 1183 ЦК України);

1.4. Відшкодування шкоди, завданої державою, органом державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування (ст. ст. 1170, 1173, 1175 ЦК України);

1.5. Відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України);

1.6. Відшкодування шкоди, завданої органом дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК України);

1.7. Відшкодування шкоди, завданої працівником юридичної або фізичної особи тощо (ст. 1172 ЦК України).

2. Залежно від об'єкта, якому завдано шкоди:

2.1. Відшкодування шкоди, завданої життю або здоров'ю фізичної особи (§ 2 глави 82 ЦК України);

2.2. Відшкодування шкоди, завданої іншим немайновим благам (ст. 1167 ЦК України);

2.3. Відшкодування шкоди, завданої майну (ст. 1192 ЦК України).

3. Залежно від особливостей поведінки, діяльності або об'єктів, якими завдано шкоду:

3.1. Відшкодування шкоди, завданої при здійсненні права на самозахист та при діях у стані крайньої необхідності (ст. ст. 1169, 1171 ЦК України);

3.2. Відшкодування шкоди, завданої в результаті нормотворчої діяльності (ст. ст. 1170, 1175 ЦК України); (джерело підвищеної небезпеки, виготовлення або продаж неякісних товарів тощо);

3.3. Відшкодування шкоди, завданої злочином (ст. 1177 ЦК України);

3.4. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (ст. ст. 1187, 1188 ЦК України);

3.5. Відшкодування ядерної шкоди (ст. 1189 ЦК України);

3.6. Відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами (ст. 1190 ЦК України);

3.7. Відшкодування шкоди, завданої особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність (ст. 1194 ЦК України);

3.8. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (§ 3 глави 82 ЦК України).

4. Залежно від суб'єкта, на якого покладається обов'язок відшкодування шкоди:

4.1. Відшкодування шкоди особою, яка її завдала (ст. 1166 ЦК України);

4.2. Відшкодування шкоди особою, з якою той, хто завдав шкоду, знаходиться у трудових або службових відносинах (ст. ст. 1172, 1174 ЦК України);

4.3. Відшкодування шкоди особою, яка мала здійснювати нагляд за недієздатною особою (ст. ст. 1178, 1181, 1184 ЦК України);

4.4. Відшкодування шкоди батьками, позбавленими батьківських прав (ст. 1183 ЦК України);

4.5. Відшкодування шкоди державою (ст. ст. 1170, 1173–1177 ЦК України);

4.6. Відшкодування шкоди АРК або органом місцевого самоврядування (ст. 1173–1175 ЦК України);

4.7. Відшкодування шкоди володільцем джерела підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України);

4.8. Відшкодування шкоди продавцем або виготовлювачем товару, виконавцем робіт (послуг) (§ 3 глави 82 ЦК України).

При оцінці запропонованого вище підходу може виникнути питання, чи виправдані такі детальні класифікації зобов'язань відшкодування шкоди з точки зору практичної.

На нашу думку, доцільність таких детальних розділень зазначених зобов'язань якраз, у першу чергу, і зумовлена потребами практики. Взаємозв'язок між вказаними групами зобов'язань відшкодування шкоди полягає в тому, що норми цивільного законодавства, які належать до перших трьох з цих груп, виконують своєрідну інформаційно-орієнтаційну функцію: у багатьох випадках саме врахування особливостей

суб'єкта, який завдав шкоди; поведінки чи особливого виду діяльності, якими завдано шкоди, інформують про особливості правовідносин, що виникають у тому чи іншому випадку, і орієнтують на необхідність встановлення спеціального суб'єкта відшкодування (боржника), пошук відповідних норм законодавства тощо.

Отже, запропоновані класифікації та згрупування норм цивільного законодавства стосовно відшкодування шкоди не лише дають змогу всебічної характеристики певного правового інституту та відповідного виду правовідносин, але й дозволяють більш точно з'ясувати характер та обсяг додаткового нормативного матеріалу, який підлягає застосуванню стосовно конкретного випадку завдання шкоди, встановити перелік документів, необхідних для подачі позову, тощо. Іншими словами, метою класифікації в даному випадку є не тільки теоретичний інтерес, але й задоволення потреб законодавців, які працюють над вдосконаленням чинного цивільного законодавства, а також надання науково-методичної допомоги юристам-практикам.

Ключові слова: класифікація зобов'язань відшкодування шкоди, завдання шкоди, загальний делікт, спеціальний делікт.

У статті детально проаналізовані існуючі класифікації зобов'язань відшкодування шкоди залежно від обраного критерію, визначені їх переваги та недоліки, запропоновані шляхи удосконалення з урахуванням змін, які відбуваються у вітчизняному цивільному законодавстві, викладене авторське бачення проблеми системи, поділу та групування зобов'язань відшкодування шкоди.

В статті ґрунтовно проаналізовані существующие классификации обязательств возмещения вреда в зависимости от выбранного критерия, определены их преимущества и недостатки, предложены пути совершенствования с учетом изменений, происходящих в отечественном гражданском праве.

данском законодательстве, предложено авторское видение проблемы системы, разделения и группировки обязательств возмещения ущерба.

In the article author analyzes the existing classification of obligations compensation for damage, depending on the chosen criteria, defined by their advantages and disadvantages, suggests ways of the improvement, taking into account changes in domestic civil law, author suggests the own vision of problem system, separation and liabilities for damages classifying.

Література

1. Попондопуло В. Ф. Об объективных границах, правовых формах и критериях классификации обязательств // Проблемы гражданского права : сб. ст. — Ленинград, 1987. — С. 114–124.
2. Малешин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности / Н. С. Малешин. — М. : Юрид. лит., 1965. — 229 с.
3. Загоруйко А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А. И. Загоруйко. — Х. : Консум, 1996. — 112 с.
4. Цивільне право України : підручник. У 2 кн. Т. 2 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 640 с.
5. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — 880 с.
6. Русу С. Д. Делікти в цивільному праві України : навч. посіб. / С. Д. Русу. — Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2001. — 164 с.
7. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском граждан-

ском праве : учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — 152 с.

8. Яичков К. К. Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве // Вопросы гражданского права. — М., 1957. — С. 168–175.

9. Калетнік І. Г. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої працівниками (службовими особами) митних органів, у системі деліктних зобов'язань // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О., 2003. — Вип. 18. — С. 555–561.

10. Чернат В. А. Поняття та характерні риси зобов'язань відшкодування шкоди за ЦК 2003 р. // Митна справа. — 2005. — № 2. — С. 94–99.

11. Ківалова Т. С. Концептуальні засади визначення поняття та системи зобов'язань відшкодування шкоди за Цивільним законодавством України // Часопис Київського університету права. — 2008. — № 1. — С. 116–123.

12. Ярошенко К. Б. Обязательства вследствие причинения вреда (глава 59) // Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч. 2. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель / под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. — М. : Междунар. центр финансово-экон. развития, 1996. — С. 579–584.

13. Отраднава О. А. Проблемные вопросы понятия классификации обязательств из нанесения вреда (гл. 82 ГК Украины) // Развитие гражданского законодательства Украины: шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнар. наук.-практ. конф., 28–29 верес. 2006 р. : тези доп. — К., 2006. — С. 276–279.